

**Варіативність орфографічних та фонетичних норм
староукраїнської мови другої половини XVI ст.**

На сучасному етапі стають актуальними проблеми лінгвістичного дослідження фонетичної системи староукраїнської мови другої половини XVI ст., як і попередніх періодів, у зв'язку з її реалізацією засобами тогочасного правопису. Виділення періоду, що збігається з часом занепаду старої книжної традиції і формування літературної мови на народній основі, виявляється плідним у плані аналізу співвідношення і функціонування мовних одиниць фонетичної, графічної та орфографічної систем і з'ясування ступеня їх нормативності. Цей період, з одного боку, завершує ряд етапів попереднього формування згаданих систем, а з другого – є базовим із погляду вироблення фонетичних та орфографічних норм національної доби. Саме у цей період відбувається перебудова всієї системи взаємовідношень між мовами в комунікативному просторі українського культурно-мовного суспільства.

Процес формування був історично тривалий і ускладнювався співіснуванням в Україні того часу двох літературно-писемних мов: слов'яноруської і «простої», а також двох орфографічних традицій: південнослов'янської і давньоукраїнської.

Слов'яноруська літературно-писемна мова, відома ще з періоду Київської Русі, є за походженням українською редакцією старослов'янської мови, що обслуговувала літературу, зорієнтовану переважно на церковно-релігійну тематику: конфесійну, ораторсько-проповідницьку, житійно-повістеву тощо. Ця мова, покликана задовольняти релігійні потреби, почала поступово втрачати своє пріоритетне літературне значення, «зникало почуття її розуміння... Уже старі церковні устами почали говорити короткою, лапідарною мовою законів, а не риторичними плетіннями старого літературного стилю»¹. Стару церковну мову поступово стали менше

вивчати, менше застосовували її навіть під час богослужіння. Намагаючись писати нею, писарі часто «збивались» на українську фонетику й орфографію, а почасти свідомо переходили на світську мову, менш претензійну й вибагливу². Ця мовна ситуація спричинила нові переробки старого літературного матеріалу мовою, зрозумілою пересічному читачеві. Церковнослов'янську мову почали «чітко протиставляти українській літературній мові не як її стилістичний варіант, а як окреме явище»³. Зокрема, про це свідчить поява в XVI ст. українсько-церковнослов'янських розмовників, словників з українським і церковнослов'янським реєстрами, граматик церковнослов'янської мови, передмов до богослужбових книг, написаних «простою» мовою.

Особливого значення набуло формування в XIV –початку XVI ст. на території Західної Русі специфічного культурного феномену – так званої «казенної мови», що набула статусу офіційної мови у Великому князівстві Литовському. Саме цією «руською» або «простою» мовою (так її називали автори староукраїнських пам'яток) були написані Вислицький статут 1347 р., судебник князя Казимира 1468 р., Литовський статут 1529 р., 1566 р., 1568 р.

Руська мова (або ще *руська посполита*), близька до живої народної, застосовувалась у діловодстві, віршах, почасти повістях та житіях, ораторських творах. Поступово вбираючи більше живомовних рис, утрачаючи елементи книжності і традиційності, вона стала відома як «*проста*»; крім ділової писемності, запанувала в художній, літописній, полемічній, учительно-проповідницькій, агіографічній, почасти науковій літературі, набула статусу поліфункціональної літературної мови. Цим було створено прецедент використання не освяченої культурною традицією мови у сфері вищих комунікативних функцій і закладені умови перебудови функціональних меж усередині мовного простору. Поширення комунікативних завдань «простої мови» на традиційні для церковнослов'янської мови жанри проповіді, культури, науки в цілому змінило мовну ситуацію того часу. Саме «проста мова» другої половини XVI

– XVIII ст. яскраво відбивала процес переходу до національної української літературної мови.

Визначення лінгвістичної природи «простої мови» залишається і нині предметом для суперечок лінгвістів. Пам'ятки датовані XIV – XVI ст. українські лінгвісти називають староукраїнськими, а білоруські – старобілоруськими. Існує і третя, компромісна точка зору, за якою «проста мова» («руська мова») розуміється як спільна літературна мова Західної Русі, особливо для цього періоду. Залежно від місця написання у пам'ятці збільшувалась кількість українських рис або білорусизмів. Вони виявлялися на всіх мовних рівнях, через що встановити мову-джерело практично неможливо. Можна лише з упевненістю стверджувати близькість староукраїнської і старобілоруської книжної мови, що не були достатньо кодифікованими, демонстрували нестійкість мовної норми на всіх рівнях та різний ступінь близькості до церковно-слов'янської в конкретних текстах.

Не треба думати, що літературна мова XVI ст. була вже зовсім «простою», в сучасному розумінні слова – це була «мова тодішньої інтелігенції, що вживала багатенько чужих слів, з яких не всі були зрозумілі й доступні для розуміння народу»⁴. Вона орієнтувалась на західні та північноукраїнські говірки, а з XVII ст. – почасти і на південно-східні.

Для руської посполитої мови були характерні дві північноукраїнські ознаки, спільні з білоруською мовою, а саме: 1) написання *е* замість *я* і в ненаголошеному складі, наприклад: *тисеча*, *присегати*, *десетина*, і під наголосом: *полягуть* – *полеглий*; 2) передавання ненаголошеного [ѣ] (**ѣ**) через *е*: *немий*, *беда*, *цена*, *вещуючи*, *бегут*, *грешити*. Ці дві ознаки, «“живі” для північноукраїнської мови, були для інших українських земель тільки правописною звичкою, що сильно трималася у нас у XVI – XVII ст.»⁵. З другої половини XVI ст. значення живої народної мови почало зростати; вона явно ставала основою літературної мови, все більшим струменем увіходила навіть до мови, що обслуговувала церковну літературу.

Якщо досі панувало переконання, що літературною має бути тільки мова церкви, то під впливом ідей Відродження поступово зароджується нова українська літературна мова, вже заснована на живій народній. Це був переломний момент в історії розвитку української мови, який М.Грушеський назвав «найважливішим літературним явищем цієї доби»⁶.

З кінця XVI ст. розвивались і жанри, у яких функціонувала *жива народна мова*: лірична поезія, бурлескні і сатирично-гумористичні вірші, інтермедії, лікарські і господарські поради тощо. Останній тип і меншою мірою «проста мова» були продуктом загальномовної інтеграції в Україні і стали основою національної мови. У процесі закріплення живомовної основи відбувалась руйнація традиційного поділу літературної мови на три стилі («високий», «середній», «низький») і заміна його поділом на функціональні стилі. Унаслідок систематичних заборон, утисків та у зв'язку з ідеологічною переорієнтацією літератури на виразно світський зміст занепадають полемічна, житійна і ораторсько-проповідницька проза, шкільна драматургія, релігійно-моралізаторська лірика; на перший план у літературі виступають світські твори соціального змісту й сатирично-гумористичні вірші, органічно споріднені з фольклором.

В історії української мови період співіснування кількох мовних типів – це період змін, об'єктивно зумовлених процесом формування української нації. «В результаті у кінці XVII ст. на українських землях ми прийшли до полілінгвізму. При цьому межі культурної і комунікативної компетенції мов залишилися доволі рухомими: дуже часто навіть на сторінках однієї і тієї ж пам'ятки трапляються фрагменти, написані різними мовами»⁷. Незважаючи на винятково складні зовнішні обставини, поступово починає зникати межа, що відділяла мову писемну від народної, жива мова все більше закріплювалася на письмі як основа нової літературної. Відтак перехід від літературно-писемного білінгвізму до національної доби і доби формування нації до єдиної національної літературної мови «супроводжується якісно новим явищем – заміною книжної основи, що відмирає, народною»⁸.

Історична конкретизація об'єкта дослідження пов'язується з потребою уточнити значення окремих термінів, що вживаються далі.

Літературна мова – форма існування мови, особливою диференційною ознакою якої, на відміну від територіальних і соціальних діалектів, наддіалектних утворень, просторічних та позалітературних форм, є обробленість як наслідок свідомого якісного добору мовних засобів і їх регламентації⁹. За теорією науковців Празької школи, у національний період виразніше виступають чотири ознаки літературності – полівалентність, стильова диференційованість, відсутність діалектних варіантів та нормованість¹⁰. Проте в ранні періоди розвитку мови ці ознаки лише зароджуються і розвиваються, істотним чином визначаючи закономірності та специфіку формування національної літературної мови.

Літературно-писемна мова – термін, яким позначають слов'яноруську і «просту» мови в Україні XVI – XVIII ст. Л.Гумецька радить розрізняти поняття «літературна» і «літературно-писемна» мови у змісті та обсязі. Донаціональні мови, вважає дослідниця, визначались як лінгвістичними, так і екстралінгвістичними факторами, зазнавали впливу чужих мов як літературного зразка, мали усталену колективну писемно-літературну практику, часто обмежене коло носіїв; водночас вони були літературно обробленими¹¹. Так, слов'яноруська і значною мірою «проста» мови відзначались високим рівнем літературної обробленості, добір їхніх мовних засобів регламентувався правилами, закріпленими у граматиках і словниках.

Народно-розмовна мова – термін якоюсь мірою умовний; ним позначають сукупність лексико-фразеологічних і фонетико-граматичних елементів, спільних для всіх територій і соціальних діалектів у певний історичний відтинок часу. Завдяки спільному фонду, найістотнішому за значенням і кількісно переважному у складі мовних засобів, забезпечується можливість взаєморозуміння між носіями певної мови¹². Незважаючи на умовність, термін орієнтує на розгляд народно-розмовної мови як продукту загальномовних інтеграційних процесів.

Поняття *мовна норма* – категорія не тільки власне мовна, а й певною мірою соціально-історична. У дефініціях норми підкреслюється її відповідність системі мови, історично зумовлений, традиційний характер і закріплення у процесі суспільного добору¹³. Соціальний аспект нормування виявляється не лише в доборі і фіксації мовних явищ, а й у їх оцінці («правильно-неправильно», «доречно-недоречно», «гарно-негарно»). Тому процес нормування, що його можна розуміти як вироблення певної сукупності найчастіше вживаних мовних явищ і тенденцій їхнього добору, відбувається нерівномірно, особливо на ранніх етапах існування мови. *Кодифікація норми*, тобто її визнання і закріплення в мовній системі, має місце тоді, коли мовне явище відповідає цій системі, регулярно і масово відтворюється у процесі комунікації. У період другої половини XVI ст., незважаючи на складні позалінгвальні обставини, усе ж відбувалися розбудова літературної форми української мови та її нормування на основі взаємодії книжного і народного компонентів. Жива мова поступово удосконалювала й розвивала систему книжної; почасти закріплювалися національні літературні норми на основних мовних рівнях.

В умовах взаємодії книжного і народного компонентів існували два основні джерела *варіантів норм*: народне і книжне. Специфіка літературних норм на ранніх етапах розвитку певної національної мови полягає саме в їх значній варіативності¹⁴, зумовленій структурною неоднорідністю та стилістичним розмаїттям живомовних і книжних джерел живлення. Хоча в цілому відмінності між нормами усної мови і писемної простежуються виразно, проте іноді нелегко розрізнити живомовні і книжні варіанти, відбиті в літературно-писемній практиці, зокрема у випадках, коли в текстах наявне неоднорідне усне мовлення (розмовне, діалектне) та книжно-писемне.

Мова як система звичайно реалізується в мовленні і, з іншого боку, сама формується на його основі; інакше кажучи, відбувається неперервний процес формування мовної системи і, навпаки, розгортання її в лінію, у мовленнєвий ряд. Усне живе мовлення розвивається значно швидше, воно

сприйнятливіше до змін і новоутворень, тоді як вироблення єдиних для певного соціуму норм літературної мови, особливо усно-розмовних, – процес тривалий. Літературна мова, навіть за формальної відсутності регламентації, добирала мовні факти і явища за більш або менш визначеними критеріями (функціонально-стилістичними та структурними), оскільки «регламентація існує навіть за відсутності кодифікованих норм»¹⁵.

У досліджуваній період норми встановлювались двома шляхами: на основі граматик слов'янорусської і «простої» мов та завдяки вживанню в літературі живого народного мовлення. Граматики спирались на книжні традиції і мали за взірець старослов'янську мову. Живомовні елементи потрапляли через неможливість обійтися без них, іноді – через недостатню освіченість або й неухважність автора чи переписувача. Що стосується текстів другої половини XVI ст., то живомовний компонент у них неминуче зазнавав обмежень, оскільки провідною тенденцією в літературній мові, що формувалася, ставало відмежування від локальних варіантів та орієнтація на загальнономовний фонд.

Треба зазначити, що на той час книжно-традиційна норма вважалась правильною, а живомовні елементи – відступами від неї. В.Русанівський зауважує, що «норми давньої мови стають своєрідним фільтром при введенні народно-розмовних форм до нової літературної мови»¹⁶. Книжні норми почасти усувають живомовні «нестандартні» елементи: локальні, жаргонні тощо; так у надрах старої літератури з'являється нова якість – національна літературна мова.

Староукраїнські тексти другої половини XVI ст. з погляду об'єктивності відбиття в них живого народного мовлення можна умовно поділити на дві основні групи: 1) тексти, у яких це мовлення було мовною основою; 2) тексти, у яких воно виступало у вигляді нашарувань; їхня мовна основа книжно-писемна. Рівень книжності або народності визначався сукупністю багатьох факторів: ідейно-тематичним змістом пам'ятки, функціональною спрямованістю, хронологічним періодом, освітою автора чи

переписувача. До творів першої групи належать вірші, пісні, легенди, байки, інтермедії, діалоги, а також лікарські і господарські поради, календарі, ділові акти і документи, приватні листи тощо; до другої – твори переважно церковно-релігійного змісту, серед них і житійно-повістеві.

Предметом нашого дослідження є розвиток системи голосних і приголосних фонем української мови другої половини XVI – XVIII ст. і їхня графічна та орфографічна реалізація в пам'ятках житійно-повістєвого жанру, а також, на основі аналізу основних рис цієї системи та її реалізації, ступінь фонетичної і правописної унормованості та варіативності староукраїнської літературної мови другої половини XVI – XVIII ст.

Аналіз системи вокалізму житійно-повістєвих пам'яток другої половини XVI ст. з погляду відбиття її на письмі дозволив визначити в ній такі основні риси:

1. У XVI ст. панує правописна звичка писати **ѣ** в етимологічній позиції (87% написань), як у наголошеному, так і в ненаголошеному складах: *мѣста* (ЖСО, 10), *благовѣрны* (Ск., 1 зв.), *пѣснѧ* (Зб. 248, 11 зв.), *слѣпши* (Зб. 274, 239), *дѣтица* (Пар., 1); у закінченнях іменників: *Єроусалимѣ* (ЖСО, 10 зв.), *приходѣ* (Зб. 319, 1), *подвизѣ* (Зб. 248, 1), *поасѣ* (Зб. 274, 232 зв.), *азыцѣ* (Пар., 1); прикметників: *каменноѣ* (ЖСО, 10), *великыѣ* (Ск., 1), *раслабленыѣ* (Зб. 248, 11 зв.); у прислівниках: *посредѣ* (ЖСО, 16), *ѡ толѣ* (Зб. 274, 113 зв.), *развѣ* (Пар., 1 зв.). У 9% вживань **ѣ** писарі змішували цю літеру з літерою **е**: *мене* (ЖСО, 1), *ѡбразе* (Ск., 1), *Дмитреѧ* (104), *детей* (Зб. 248, 6), *Галиче* (109 зв.). Лише в запозичених словах послідовно вживали замість **ѣ** букву **і** і навпаки, що вказує на те, що **ѣ** розумівся як звук [i] (4%): *Дмитрѣ* (Зб. 248, 6) – *Дмитріѧ* (1), *Алексѣѧ* (Зб. 274, 232 зв.) – *Алексіѧ* (Зб. 293, 21 зв.), *Сѣрѣнь* (Пар., 1) – *Сірина* (1), *Єфрѣмовѣ* (1) – *Єфрема* (1), але послідовно писати літеру **і** на місці **ѣ** не дозволяв традиційний етимологічний правопис XVI ст. навіть у текстах ділового стилю.

2. У пам'ятках дуже непослідовно, взаємозамінюючи одна одну, вживались літери **ы** та **и** для передачі українського звука [и] передньо-середнього ряду високо-середнього підняття. У XVI ст. писарі надзвичайно уважно дотримувались традицій вживання цих графем, лише у 14% слововживань фіксувалося плутання **ы** та **и**: *печерських* (Ск., 1), *постническим* (Зб. 319, 1), *врагы* (101), *тихымь* (Зб. 449, 186), *одержыму* (174), *черницмы* (Зб. 314, 233), *Никыты* (Зб. 293, 83), *едына* (Пар., 2), *слишав* (Зб. 314, 177), **Ѡ***годни* (Пар., 1 зв.), *нинѣ* (2 зв.).

3. Другий південнослов'янський графіко-орфографічний вплив порушив давньоукраїнську традицію вживати між приголосними графему **и** на позначення етимологічного звука [i], а перед голосним графему **і**, внаслідок чого у XVI ст. писарі вживали ці графеми на свій розсуд: *молітвами* (Зб. 248, 1), *подвізи* (1), *жівый* (174), *вєлицѣ* (Зб. 293, 11 зв.), *сім* (Пар., 1 зв.), *Анастасию* (ЖСО, 10), *рускиа* (Зб. 314, 34), *житиѣ* (177), *диаволь* (Зб. 215, 102 зв.). Проте кирилична літера **и** все частіше почала позначати на письмі звук [и], а літера **і** – звук [i].

4. У розглянутих текстах другої половини XVI ст. зберігаються традиційні **о** та **е** в новозакритих складах та етимологічний **е** після шиплячих та **й**: *кротость* (ЖСО, 10), *чюдотворцов* (Ск., 1), *печерской* (1 зв.), *томь* (Зб. 449, 187), *сребло* (Зб. 215, 102 зв.), *мой* (Зб. 457, 358 зв.), *твой* (Зб. 660, 42), *въздрєв* (ПСк., 189), *схоларєвь* (289), *сємь* (374 зв.); *его* (Зб. 449, 186), *нашего* (Зб. 319, 100 зв.), *женѣ* (Зб. , 248, 11 зв.), *чєловѣкъ* (2 зв.), *шєстий* (136 зв.), *черноризцоу* (356), *боевого* (Зб. 449, 117 зв.).

5. У пам'ятках першої половини XVI ст. літери **ѣ** та **є** при написанні не розрізнялись, писарі плутали їх. Пам'ятки другої половини XVI ст. засвідчують, що в 30% написань дотримувалась південнослов'янська традиція - літеру **є** писати на початку слова та після голосної: *єго* (Зб. 274, 233), *житиє* (Зб. 215, 31 зв.), *єфрєма* (Пар., 1 зв.), *єсмы* (2), *скончаниє* (2 зв.). Решта – 70% написань засвідчує плутання літер **є** та **ѣ**.

6. У XVI ст. під впливом південнослов'янської орфографії на позначення йотованого звука [йа] було запроваджене написання **а** без йотації, що порушило давньоруську традицію написання **ѡ** після приголосної, а **ѡ** – на початку слова та після голосної: *царица моа* (Зб. 215, 120 зв.), *дїавола* (102 зв.), *Ѳеодосіа* (ЖСО, 10), *житіа* (8), *твоа волѡ* (17), *архиереа* (Зб. 449, 186), *Аркадіа* (Зб. 274, 232 зв.).

7. Саме другий південнослов'янський вплив по-новому регламентував у XVI ст. вживання графем на позначення звука [о]; він став причиною вживання графетами **ѡ** між приголосними, тоді як у давньоруському правописі ця літера вживалась на початку слова та після голосних: *плѡда* (Пар., 1), *подѡбаєть* (2 зв.). У пам'ятках вживається давньоукраїнська літера **о** «очна» (з крапкою всередині): *очима* (Зб. 319, 1); **о** «подвійна» (**оо**): *оотець* (ЖСО, 10), *оочима* (24, 57), *оочию* (23 зв.); **о** з уписаним в середину **хрестиком**, що вживалась при написанні слів з коренем *крест-*: *окресть* (ЖСО, 47), *окр(с)тныѡ* (33).

8. У житійно-повістевих пам'ятках XVI ст. для передачі звука [у] писарі використовували декілька графічних знаків: **Ѹ**, **у**, **оу**, **ов** та букву **ѹ**, відновлену другим південнослов'янським графіко-орфографічним впливом, вживаючи їх спорадично, незважаючи на позицію у слові та оточення: *попустити* (ЖСО, 10), *Аганиту* (24); *оумилосердивсѡ* (10), *слоужебникъ* (16), *оутренемѸ* (11), *ЄоуѲинміѡ* (Зб. 248, 210), *чоуда* (Зб. 314, 177), *единоу* (Зб. 274, 232 зв.), *дроугоу* (232 зв.); *водѸживѸ* (ЖСО, 10), *послѸиници* (Зб. 319, 1), *сѸѣтноу* (74 зв.), *цвѸтѸ* (101), *внѸкѸ* (Зб. 314, 94), *сѸпрѸжнице* (Зб. 215, 33), *роднѸ* (Пар., 2); *сѹща* (Пар., 1), *подобнуѹ* (1), *горѹ* (1), *сѹдний* (1 зв.), *рѹке* (1 зв.), *сѹть* (1 зв.). Найчастіше вживалися лігатура **оу** та буква **Ѹ**, частота вживання кожної графеми становить 40%, буквосполучення **ов** – 10%, літери **ѹ** – 7%, наближеного до сучасного написання **у** – 3%.

У системі консонантизму та графічних засобах відбиття на письмі приголосних звуків можна визначити такі основні особливості:

1. Судити про літературну вимову звуків [г] та [ґ] із житійно-повістевих пам'яток XVI ст. важко, адже у текстах графічно ці звуки не розрізнялися, як у питомих словах, так і в запозичених: *мерт'ваго* (ЖСО, 10), *прилегишоу* (10), *литоургию* (16), *богати* (Зб. 319, 1), *Георґіа* (74), *игмена* (Зб. 314, 94), *Игореву* (94), *негиблющим* (Зб. 248, 6), *книгам* (6 зв.), *господи* (108).

Про фрикативність вимови [г] свідчить плутання літер **г** і **к**: *книгам* (Зб. 248, 6 зв.), *кникамъ* (Зб. 314, 233).

2. Літера **ф** та звук, що їй відповідав, були чужими для української мови і лише із запровадженням письма потрапили в мовний обіг. Уживання звука [ф] не було унормованим у живій мові. Проте у писемних пам'ятках у словах іншомовного походження цей звук уживався дуже послідовно. Після другого південнослов'янського графіко-фографічного впливу звук [ф] позначався двома літерами: **ф** та відновленого графемою **ϕ**, яку тепер почали писати в рядку.

У досліджуваних нами житійно-повістевих пам'ятках XVI ст. літери **ф** та **ϕ** використовувались паралельно в словах іншомовного походження і позначали звук [ф]: *Єоуфиміа* (ЖСО, 10), *Єоуϕміа* (10), *феврала* (Зб. 248, 1), *ϕеврала* (101), *Стеϕанъ* (Зб. 215, 33).

3. Другий графіко-орфографічний південнослов'янський вплив на позначення приголосних звуків. Окрім літери **ϕ** (фіта) після другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу в правописний обіг повертаються літери **ѣ**, **s** та **V**.

Матеріал досліджених пам'яток показує, що літера **s** (зело) вживалася не лише на позначення числа, а й передавала поряд з літерою **з** (земля) звук [з]: *всѣ* (ЖСО, 9), *сѣло* (9), *просрѣша* (Зб. 314, 293), *кнѣза* (Зб. 293, 120 зв.), *дрoуsиn* (Пар. 1 зв.), сказане стосується і спільнокореневих слів.

Іжиця (**v**), що “за південнослов'янською орфографією передавала два звуки [і] та [в], залежно від позиції в слові та діакритичного знака над нею”¹⁷, вживалася лише в словах іншомовного походження: *евангеліє* (ЖСО, 15), *амвонѣ* (Зб. 314, 177 зв.), *Врун* (Пар. 1).

Буква **к** (ксі) “з кінця XVI ст. починає зрідка вживатися в іншомовних переважно грецьких словах у значенні [кc]”¹⁸. Правопис житійно-повістевих творів показує, що звукосполучення [кc] передавалось на письмі грецькою літерою **ϰ** і буквосполученням “кc”: *Алеϰсандра* (Зб. 248, 132), *Алексія* (Зб. 314, 232 зв.), *Маϰиманъ* (Зб. 449, 122).

4. *Твердість/м'якість приголосних на письмі*. Однією з основних ознак приголосних української мови є їх розрізнення за твердістю/м'якістю. Його відбивають і досліджувані пам'ятки агіографічного жанру. Твердість приголосних легко доводиться написанням. Але виділити всі м'які приголосні та з'ясувати ступінь їхньої м'якості не легко, що пояснюється відсутністю унормованого правопису в XVI ст. Важко сказати якими були приголосні у вимові писарів, коли голосні літери (**е** та **ѣ**, **ы**, **и** та **і**, **а**, **ѡ**, та **ѡ**), що пишуться після після них, постійно плуталися.

Для детального аналізу цієї проблеми розглянемо випадки твердості/м'якості у таких позиціях: у кінцевому **-ть** у формах третьої особи однини і множини дієслів теперішнього і майбутнього часу першої дієвідміни та в інфінітивах; грубих **б**, **п**, **в**, **м** у кінці слів; приголосних **б**, **п**, **в**, **м**, **ф** перед йотованими голосними та **і**; свистячих **з**, **ц**, **с**; шиплячих **ж**, **ч**, **ш**, **щ**; задньоязикових **г**, **к**, **х**; сопорних **р**, **л**, **м**, **н**; приголосних перед **е**.

а) *Твердість/м'якість приголосного на письмі у дієслівному закінченні -ть*. Переважна більшість дієслів третьої особи однини і множини теперішнього і майбутнього часу першої дієвідміни, а також інфінітивів у житіях XVI ст. мають книжно-традиційне закінчення **-ть**: *сътворить* (Ск. 2), *бываеть* (Зб. 319, 104), *отходѡтъ* (104), *встерпить* (Зб. 314, 108), *измещеть* (108), *пооучаеть* (Зб. 215, 33), *приходить* (33), Лише 15 % дієлів має м'які закінчення **-ть**: *есть* (Ск. 1зв.), *имаеть* (Зб. 319, 74 зв.), *просърить* (Зб. 233, 120 зв.), *обръѡтъ ѣ* (Пар. 1), *подѡбаеть* (2 зв.). На користь того, що **-ть** вимовляється м'яко свідчить вживання сполуки **т** та **ь** у суфіксі **-ость** іменників жіночого роду: *близость* (Зб. 449, 122), *слабость* (Зб. 293, 121), *крѣпость* (Пар. 2), *кротость* (2), *бедность* (Зб. 314, 174 зв.). Проте важко

встановити природу твердої вимови закінчень дієслів, адже важко розрізнити тут місцеву говіркову вимову і книжно-традиційну з кінцевим **-ть**, зредукований якої занепав, зберігши тверду вимову попереднього приголосного.

б) Твердість/м'якість на письмі губних приголосних у кінці слів. Губні приголосні в кінці слів вимовляються твердо, про що свідчить написання літери на позначення губного приголосного у сполучі з **ь**, або без нього: *пришедишемъ* (ЖСО, 10), *пренудившемъ* (10), *призав* (10), *миромъ* (10), *оусневь* (10), *чудотворцов* (Ск. 1), *черниговским* (1), *едномъ* (2).

Поєднання губного приголосного із зредукованим **ь** в кінці слова не обов'язково означає м'якість попереднього приголосного, адже внаслідок дії другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу у рукописах замість **ь** у кінці слів стали широко писати **ѣ**: *копоноувѣ рыломъ* (ЖСО, 10), *пивѣ* (10), *лѣтомъ* (Зб. 293, 113 зв.), *Єфреъмѣ* (Пар. 1).

Написання «**губний + ь**» значно переважають, вони становлять 82% слововживань. У 6% позиції запинав зредукований. Решта – 12% слів написані по-південнослов'янськи, з кінцевим **ь**.

Губні звуки **б, п, в, м** ще в доісторичну добу почали диспалаталізовуватись, і в пам'ятках XVI ст. вони виступають як звуки тверді. Твердість цих звуків у пам'ятках житійно-повістєвої літератури не дає встановити доволі штучний та невпорядкований тогочасний правопис.

в) Твердість/м'якість губних приголосних перед йотованими голосними та **і**. Написання приголосних з йотованими голосними вказує на їхню м'якість: *оусневь* (ЖСО, 10), *памѣть* (Ск. 1 зв.), *веліѣ* (Зб. 449, 187), *оусненіѣ* (Зб. 319, 100 зв.), *бѣше* (104), *февралѣ* (Зб. 248, 1).

Роздільна вимова приголосного **м** перед юсом малим (**ѣ**), тобто твердість цього приголосного на письмі не позначена: *имѣ* (Зб. 314, 103 зв.); будь-яких позначень апострофа у даному випадку не виявлено.

У середині слів губні приголосні вимовляються напівпом'якшено, про що свідчить їх написання з літерами **і (ї), ѣ** та **и**, що означають звук [i]:

Соуфимїи (ЖСО, 10), *смѣршиеса* (16 зв.), *благовѣрны* (Ск. 1 зв.), *скорбѣти* (2 зв.), *офиров* (Зб. 449, 122), *писаніє* (189).

г) Твердість/м'якість свистячих **з, ц, с**. У текстах засвідчено м'яку вимову свистячих **з, с** у відповідних позиціях: *власѣ* (ЖСО, 10), *оумилосердивса* (10), *всѣх* (16 зв.), *Феодосїа* (Ск. 1 зв.), *князю* (2), *сїа* (Зб. 319, 74 зв.), *ωзлѣбъ* (Зб. 248, 132), *болѣзнь* (Зб. 314, 108). Хоча напевне ствержувати, що свистячі **з, с** у поєднанні з **ь** є м'якими не можна, адже у інших формах тих самих слів свистячі приголосні виступають твердими: *болѣзни* (Зб. 314, 108), *дасть* (112).

Окрему увагу слід звернути на м'яку вимову **ц**, що відбивається на письмі у пам'ятках житійно-повістєвого жанру в XVI ст.: *грѣбци* (Ск. 2 зв.), *конецъ* (Зб. 319, 74 зв.), *мѣстаца* (100 зв.), *владичици* (100 зв.) *отець* (103 зв.), *прилѣцѣ* (Зб. 248, 1). «Пом'якшення **ц** – стара риса давньоруської фонетики, яка збереглася в українському консонантизмі»¹⁹. Проте відбиття живої народної вимови **ц** м'яким свистячим приголосним хоч і не переважає на письмі (такі написання складають приблизно 32%), але не є виключним. Решта – 68% представляють традиційну церковнослов'янську форму, тобто форму з непалаталізованим **ц**: *чюдотворцов* (Ск. 1), *чѣдотворца* (Зб. 449, 94), *ѣца* (Зб. 319, 100 зв.), *владычицы* (100 зв.), *месеца* (Зб. 248, 1), *самодержцѣ* (Зб. 314, 94).

Свистячі приголосні у закінченнях прикметників **-ський, -цький, -зький** із написань постають твердими: *пещерских* (Ск., 1), *пророческий* (186), *соловѣцкый* (Зб. 319, 1), *творецкий* (Зб. 248, 132). «Південно-західні говори часто не панаталізують **с, ц, з** як то бачимо і в мові польській...; ці написи швидше традиційні тодішні, вимова ж переписувачів могла бути пом'якшеною»²⁰.

д) Твердість/м'якість шипячих **ж, ч, ш, щ**. Звуки **ж, ч, ш, щ** у живій вимові рано диспалаталізувались, що відбиває і житійно-повістєва література XVI ст.: *соущѣ* (ЖСО, 10), *слышащов* (Ск. 1 зв.), *блаженнѣ* (Зб. 449, 122), *чѣдѣси* (186), *творѣше* (187), *же* (Зб. 319, 1), *чоуда* (Зб. 314, 177),

сѣпрѣжънице (Зб. 215, 33). М'яку книжно-традиційну церковнослов'янську вимогу звуків **ж, ч, ш, щ** видно із 17% написань: *прашедию* (ЖСО, 10), *нашь* (10), *мѣнѣшю* (10), *наставляющаго* (16).

е) Твердість/м'якість задньоязикових **г, к, х**. У пам'ятках задньоязикові **г, к, х** із етимологічним **і** не сполучалися, але, внаслідок перетворень в галузі вокалізму та утворення секундарного **і** на місці етимологічних **о** та **е** в новозакритому складі, зазначені приголосні почали зустрічатися з цим звуком. Задньоязикові приголосні у такому сполученні із секундарним **і** напівном'якшуються: *великій* (ЖСО, 10), *сладскій* (Зб. 449, 122), *негіблюцим* (Зб. 248, 6), *многіє* (Зб. 314, 74), *хитрій* (Зб. 274, 233). Етимологічний **і** з такими ж фонетичними наслідками міг вживатися у запозначених словах: *літоургію* (ЖСО, 16 зв.), *архімандрити* (Ск. 2), *мирех ликіах* (Зб. 449, 186).

Переважна більшість відповідних позицій (72%) поєднань задньоязикових з голосними **ы** свідчить про твердість вимови задньоязикових приголосних: *великій* (ЖСО, 10 зв.), *печерських* (Ск. 1), *пророческій* (Зб. 449, 186), *городскыа* (1), *врагы* (101), *отрокы* (Зб. 314, 108 зв.), *вѣкы* (240), *Никыты* (Зб. 293, 83).

У 20% написань задньоязикові приголосні поєднані з голосною **и**: *літоургію* (ЖСО, 16), *великимь* (Ск. 1), *печерскій* (1 зв.), *враги* (Зб. 248, 1), *книги* (6 зв.), *исхитивы* (Зб. 215, 103).

Решта – 8% написань відтворюють напівном'якшену вимову задньоязикових приголосних, тобто їх поєднання з голосною **і**.

є) Твердість/м'якість на письмі спорних приголосних **р** та **л**. У досліджуваних текстах спостерігається абсолютна перевага традиційного церковнослов'янського правопису (палатальне **р**) над живою вимовою (тверде **р**): *морѣ* (ЖСО, 10), *монастырѣ* (Ск. 1), *сентѣбрѣ* (1), *царѣ* (Зб. 449, 122), *царицю* (Зб. 293, 120), *цесарѣ* (Пар. 1).

Лише у словах польського походження маємо вимовляти, і це видно із правопису, тверді сонорні **р** та **л**: *велми* (Зб. 274, 233), *потреба* (Зб. 215, 60).

Приголосний **р** пом'якшується в тих самих фонетичних умовах, що і у сучасній українській літературній мові. А тверда вимова **л** у останньому випадку, ймовірно характеризує говіркову вимову носієм якої був переписувач житія.

ж) Твердість/м'якість на письмі приголосних перед **е**. Житійні твори належать до типу пам'яток XVI ст. у яких не розрізняється вимова приголосних перед голосними **е** та **є**. Ці літери на позначення голосних звуків вживаються настільки непослідовно, що немає жодної можливості говорити про палатальність приголосних перед ними.

Така ситуація щільно пов'язана із другим південнослов'янським графіко-орфографічним впливом, внаслідок якого графема **е** вживалась на позначення йотованого звука, поряд із літерами **є** та **іє**.

5. *Подвоєння приголосних.* Подвоєння м'яких приголосних у досліджуваних текстах засвідчено дуже рідко, фактично у двох лише випадках: *раслабленнь* (Зб. 248, 11 зв.), *твлєнню* (Зб. 443, 122). У решті слів подвоєння не відбито. Наприклад: *показаніє* (ЖСО, 16 зв.), *сказаніє* (Ск. 1), *знаменіє* (1), *ветій* (3), *бєстрашіє* (Зб. 319, 1), *пєчалию* (Зб. 314, 108 зв.), *житиє* (177). Хоча у староукраїнській мові вже подвоювались приголосні в іменниках середнього роду з тематичними **ja*, **jo*, перед якими стояв голосний **і**. У даному випадку серед іменників найбільше уваги звертають на себе іменники на **-нє** (з давнього **-ніє**), яких у житійно-повістевих творах надзвичайно багато. Більшість з них належать до групи так званих уявних чи абстрактних слів, без яких не може існувати жодна розвинена літературна мова. Слід зауважити, що у народній мові слів з таким значенням не багато. Проте велика кількість слів на **-ніє** в українській літературній мові XVI ст. виразно свідчили про її високу розвиненість.

Слова без подвоєння відбивають церковну вимову і написані за традиційним церковнослов'янським правописом, якого пильно дотримувалися в тогочасній літературній мові. Поодинокі випадки подвоєння вказують на боротьбу живої вимови з правописною церковною традицією.

Невелика кількість форм з подовженими приголосними свідчить про те, що вимовлялися вони у XVI ст. як і сьогодні в північно-українських говорах – без помітного здовження.

Українська мова знає і подвоєння іншого типу, які виникли внаслідок занепаду зредукованих **ь** та **ѣ**, що чітко представлені у досліджуваних пам'ятках: *каменное* (ЖСО, 10), *истинного* (16), *посланный* (Ск. 2 зв.), *благовременнѣ* (122), *совершенном* (Зб. 215, 60), *виннаго* (Пар. 1). Але є відповідні випадки і без подвоєння: *смѣренаго* (Пар. 1 зв.), *рѣскѣю* (Зб. 314, 94), *порабоценым* (74 зв.), які проте, не можна вважати описками. Такі форми у живій вимові майже не подовжувались.

6. *Спрощення груп приголосних.* Наявність живомовних рис у системі консонантизму підтверджувалось також і фактами спрощення в групах приголосних: *межѣ* (Ск. 2 зв.), *роженіе* (Зб. 319, 103 зв.), *Костантина* (Пар. 1), *оутвѣженіа* (2), *естество* (2 зв.), *семь* (ЖСО, 16).

Однак у більшості випадків сполуки приголосних зберігаються. Так етимологічні традиційні немилозвучні групи приголосних **здн**, **стн** зберігаються на письмі: *праздникѣ* (Зб. 449, 187), *постническим* (Зб. 319, 1), *оупразднивѣ* (Зб. 314, 177), *праздноваша* (Зб. 274, 239 зв.), *милостникомъ* (Пар. 3), *сердцемъ* (ЖСО, 16 зв.), *мѣстиѣ* (Зб. 248, 131 зв.) Жодного виявлення спрощення цих фонем не представлено.

У текстах наявна відновлена і підтримувана другим південнослов'янським впливом сполука **жд**: *дажде* (ЖСО, 10), *жаждоу* (10 зв.), *приходяше* (Зб. 449, 187), *граждане* (Зб. 274, 239), *повѣждаемъ* (Зб. 215, 60), *каждомѣ* (Зб. 239, 113 зв.).

7. *Протетичні та вставні звуки.* На місці колишніх сполук “губний + ј” послідовно фіксуються сполуки “губний + л”: *корабли* (Зб. 449, 187), *на землю* (Зб. 319, 74 зв.), *сподоблешимса* (74 зв.), *переславля* (Зб. 248, 5 зв.), *святаславля* (Зб. 314, 94), *срамля* (Пар., 2). Крім

того живомовну вимову відбивають такі вставні приголосні: **в** у слові *попливла* (Ск. 2); **л** у слові *боларинь* (Зб. 319, 104).

Дуже послідовно відбитий у пам'ятках і характерний для української фонетки інтервокальний звук [j]: *ілакоже* (Зб. 248, 12), *дилаволь* (Зб. 215, 102 зв.), *маіла* (Зб. 293, 83), *сказаніє* (Зб. 449, 186).

Досліджувальні житійно повістеві твори засвідчують лише один протетичний приголосний **н** у займенниках: *него* (Зб. 319, 104), *нимь* (Зб. 248, 131 зв.).

8. *Приголосні в кінці дієслів минулого часу чоловічого роду.* Досить складна, за свідченнями досліджуваних тетстів, система дієслівних форм минулого часу чоловічого роду. У них старослов'янський кінцевий склад **лъ** у живій українській вимові перетворився у **в**: *призав* (ЖСО, 10), *колоноувь* (10), *оусневь* (10 зв.), *прєѣхавь* (Ск. 2 зв.), *видѣвь* (109 зв.), *оупразднивь* (Зб. 314, 177), *молчав* (Зб. 293, 113 зв.). Написання, що підтримують живу вимову, тобто перехід кінцевого **лъ** у **в**, становлять приблизно 98%. Лише 2% представляють традиційні церковнослов'янські написання типу: *спокусил* (Зб. 248, 1), *благословил* (5 зв.), *спобил* (Зб. 314, 108). Проте жодне із наведених дієслів не має в кінці зредукованого. Характерні для книжних пам'яток, вони, проте, досить часто фіксуються у народно-розмовному контексті, де були, найшвидше, традиційно-орфографічними варіантами живомовних відповідників. “Старослов'янський склад **лъ** вокалізувався в українській мові не прямо, а через посередництво **в** у **ў**. Але ми повинні завжди пам'ятати про короткість **ў**, на слух він не справляє враження певної голосної літери: це звук, так би мовити, напівголосний. Він легко переходить у приголосний дзвінкий **в**, якщо за ним іде голосний звук (*човен повен*). Таким же напівголосним є **в** в українській мові і в кінці слів: *пішоу, ходиу, казау*. Оскільки у тут не утворює складу, то, очевидно, комплекси **оу, ау, ну** відносяться до розряду дифтонгів²¹. У церковній вимові панувала традиційна вимова **л**, а не **в**, а це сильно впливало на правопис рукописних пам'яток, що міцно дотримувались традиційного написання²².

9. *Чергування приголосних.* Зміна приголосних звуків **г, к, х** перед голосними переднього ряду на шиплячі **ж, ч, ш** та свистячі **з, ц, с** відбулась в українській мові, які в інших слов'янських мовах, ще в праслов'янську добу. У житійно-повістевих творах XVI ст. знаходимо всі випадки цієї зміни: *лагою* (Зб. 215, 83), *власѣ* (ЖСО, 10); *слѣга* (Зб. 215, 5), *слоужебникъ* (ЖСО, 16 зв.); *крепокъ* (Зб. 248, 1), *крѣпцѣ* (ЖСО, 16 зв.); *кнѣгиню* (Ск. 1), *кнѣзѣ* (1 зв.), *кнѣже* (2); *порокъ* (Зб. 449, 122), *непорочно* (Зб. 449, 122); *отца* (Зб. 319, 100 зв.), *отче* (100 зв.); *богъ* (Зб. 319, 1), *божію* (Зб. 274, 232 зв.), *бсѣ* (233).

Чергувань **в з у, і з й**, що виникли в живій українській мові внаслідок зближення їх артикуляції ще у праслов'янську добу досліджувані пам'ятки не відбивають. За традицією **в** уживається на початку слова та в прийменниках: *негиблющим вкупѣ* (Зб. 248,6), *бысть по всюдѣ* (109 зв.), *взѣша* (174), *всѣ* (Зб. 314, 94), *всѣмъ* (Зб. 215, 60); *пришедемъ имъ в тѣ мѣста* (ЖСО, 10), *водѣ въ жаднѣи земли* (10), *пакоже въ всѣхъ* (16 зв.) і под.

Традиційно не чергуються і прийменник або сполучник **і з й**: *и приплыла противѣ реки* (Ск. 2), *имѣи и вѣрѣи и надеждѣ* (Зб. 449, 187), *свѣщи масло и всѣи уже на потребѣи праздникѣ сѣть* (187).

10. *Рефлекси *dj, *tj, *sj.* На спільнослов'янському ґрунті приголосні внаслідок асимілятивного впливу на них наступного звука [j] палаталізувалися. Вони пом'якшилися і подовжувалися: [dj]П[d'j]П[d':]; [tj]П[t'j]П[t':]. Пізніше нові проривні втрачають свою довготу, цей процес супроводжується виділенням фрикативного компонента [ž], [š]: [d':]П[d'ž], [t':]П[t'š]. Саме тому в сучасній українській літературній мові маємо: *саджу, ходжу, свіча, лечу*. Асимілятивний вплив звука [j] зумовив пересування зубного приголосного [s] у сферу палатальних, внаслідок чого останній змінився на м'який шиплячий [š']: *носити–ношу*.

Досліджувані житійно–повістеві пам’ятки фіксують у даному випадку не живомовні, а книжнотрадиційні церковнослов’янські рефлекси сполуки *tj *ноштѣ* (Ск. 2 зв.), *свѣци* (Зб. 449, 187), *ноци* (187). Серед рефлексів *dj трапляються як традиційні книжні варіанти: *прихождаше* (Зб. 449, 187), *побѣждаемъ* (Зб. 215, 60), *дождь* (Зб. 274, 233); так і спрощені живомовні: *межж* (Ск. 3), *преходѣхи* (Зб. 319, 101), *роженіє* (103 зв.).

11. Дотримуючись традиційного етимологічного правопису писарі житійно-повістевих творів постійно вживали прийменник і префікс *от*, тоді як жива мова знала у цих випадках одзвінчення в *од*: *и ѿ толѣ* (ЖСО 10), *ѿ чудотворного образца* (Ск., 1), *ѿ князя* (2), *ѿ славнаго Константина* (Зб. 449, 187), *ѿвержеста* (Зб. 319,1). “Звичайно *од* існує у живій мові з найдавнішого часу, але традиційний правопис не дозволяв писати його, це *од* почало писатися більш-менш пильніше у літературних пам’ятках кінця XVIст.”²³, коли із графічного вживання вийшла графема *ѿ*.

У текстах наявні й інші асимілятивно–дисимілятивні зміни: *ѿче* (Зб. 319, 100 зв.), *одчинѣ* (Ск. 1), *оччества* (Зб. 215, 60).

Простежуючи розвиток та відбиття на письмі у другій половині XVI ст. основних фонетичних явищ у системі вокалізму на матеріалі житійно-повістевих пам’яток (у порівнянні з діловими документами київських монастирів цього періоду), можна стверджувати, що традиційний правопис перешкоджав закріпленню в літературному вжитку тих із них, що мали живомовне походження. На це вказує більший відсоток написань, заснованих на етимологічному принципі, у житійно-повістевих пам’ятках і, відповідно, більший відсоток фонетичних написань у ділових паперах. Лише незначна кількість відступів від традиційного старослов’янського правопису, що спосерігається у житійно-повістевих творах, та порівняння з відповідними позиціями в ділових документах показує, що система вокалізму української мови другої половини XVI ст. у цілому була вже сформована, проте не завжди послідовно і правильно відбивалась на письмі.

Зокрема, на користь цього положення говорять кількісні показники, що характеризують відбиття у правописі основних звукових явищ у системі вокалізму другої половини XVI ст. (див. нижче таблицю 1).

Таблиця 1

Відбиття у правописі основних звукових явищ системи вокалізму

Явище	Звучання		Напи- сання	Кількісні показники в пам'ятках	
	етимол.	живо- мовне		житійно-повістевих	ділових XVI – XVIII ст.
				XVI ст.	
[ě]	[ea4]>[ie4]		ѣ	87%	57%
		[i]	і, и	4%	40%
		[e]	ѣ, ѣ, ѣ	9%	3%
[i] >[и] [ы]	[ы]		ы, ы	86%	16%
		[и]	плутання и, і з ы	4%	84%
		[и ^е]	плутання и з ѣ, ѣ	окремі випадки	3%
[o] >[i] [e]	[o], [e]		о, ѣ, ѣ	99%	56%
		[i]	и, і, ѣ	1%	44%
		[y]	у	–	–
[e]>[o]	[e]		ѣ, ѣ	100%	7%
		[o]	о	–	93%

Закономірності історичного розвитку системи консонантизму староукраїнської мови, його динаміка характеризувалися рядом живомовних особливостей, які виразно виявляються під час зіставлення, з одного боку, фонетики, вимови, а з іншого – графіки, правопису. Саме тому в пам'ятках

спостерігається боротьба двох типів написань – традиційних і заснованих на живій вимові.

Як свідчать кількісні показники (див. таблицю 2), у традиційному кириличному правописі другої половини XVI ст. ще не були достатньо розвинені засоби відтворення на письмі м'якості приголосних. Так, характеризується складністю процес розпізнавання твердості-м'якості приголосного у закінченнях **-ть** або **-тъ** дієслів 3-ї особи одн. і множ. теперішнього і майбутнього простого часів; зберігалися традиційні написання з твердим **ц**; не передавалася орфографічними засобами м'якість прикметникового суфікса **-ськ-**; непослідовно передавалася м'якість звука [p] та ін. Як правило, не передавалися у вигляді подвоєння літер подовжені приголосні, що виникли як наслідок асиміляції [j].

Значно послідовніше традиційна орфографія відтворювала на письмі живомовну твердість задньоязикових приголосних. Живомовні риси в системі консонантизму виразно відбиті в явищах спрощення груп приголосних, в асимілятивно-дисимілятивних процесах, появи протетичних та вставних приголосних, лабіалізації [л] в [ў] та вокалізації [в] через стадію переходу [ў] в [у].

Таблиця 2.

Відбиття у правописі основних звукових явищ системи консонантизму

Явище	Відбиття на письмі		Кількісні показники в пам'ятках	
			житійно-повістевих	ділових XVI – XVIII ст.
	традиційне	нетрадиційне	XVI ст.	
[ж']>[ж] [ш']>[ш] [ч']>[ч]	ж,ч,ш + гол. перед.ряду, йотовані та юси		17%	–

		ж,ч,ш + гол. неп. ряду та а, ъ, ы	83%	100%
[ц]>[ц']	ц + гол. неп.ряду та а, ъ, ы		68%	50%
		ц + гол. перед.ряду, йотовані та юси	32%	50%
[с]>[с'] у суф. -ськ-	ск		100%	99%
		ськ	–	1%
ствер- діння з.-яз. пригол.	гі, кі, хі		8%	67%
		гы, кы, хы	72%	–
		ги, ки, хи	20%	33%
[р]	р + гол. перед.ряду, йотовані та юси		100%	20%
		р + гол. неп. ряду та а, ъ, ы	–	80%
-ть у 3 ос. од.і мн. теп. і майб. часів	-ть		85%	100%
		-ть	15%	–
спрошен- ня груп пригол.	відсутнє		60%	
		наявне	40%	
асиміля- ція ј	пригол. + і + гол.		99%	100%
		подвоєння пригол.	1%	–
[л]>[љ]	-ль		2%	23%
		-в	98%	67%

У цілому в системі консонантизму XVI – XVIII ст. вже були закріплені ті основні риси, що згодом стали нормативними в новій літературній мові. Сказане стосується приголосних звуків [g] і [h], живомовних відповідників запозиченого звука [ф] тощо. У правописі про ці процеси свідчить тенденція до спрощення графем для позначення відповідних звуків (див. таблицю 3).

Таблиця 3

Відбиття у правописі окремих приголосних звуків

Звук	Графема	Кількісні показники в пам'ятках	
		житійно-повістевих	ділових
		XVI ст.	XVI–XVIII ст.
[g]	кг	–	100%
	г	–	–
	g	–	–
	Г	100%	–
[h]	Г	100%	100%
	плутання г, к, і х	окремі випадки	окремі випадки
	пропуск г	–	окремі випадки
[ф]	ф	50%	95%
	ѳ	50%	–

Аналіз фонетичних і правописних особливостей збірників житій у порівнянні з діловими документами засвідчує, що в розглянутий період живомовна система вокалізму була більше усталеною в літературному вживанні, ніж система консонантизму. Правописна система української мови, що мала тривалу історію формування, у цей час ще не постає виробленою, характеризувалася значною варіативністю.

Етимологічні написання були наслідком навчання й освіти писарів, фонетичні – наслідком їхньої вимови. Проте з різних причин, зокрема через недостатню грамотність, а найбільше – завдяки інтенсивному впливу живого народного мовлення, писар відступав від етимологічних написань і ставав на шлях фонетичного правопису. Можна припустити, що всі ці відступи далеко не завжди були свідомими, особливо в церковно-релігійній літературі.

У підсумку можна констатувати, що правопис XVI ст. базується на правописі давньоукраїнському і в основі своїй є етимологічним, хоч на кінець XVI ст. мав уже значну домішку написань, заснованих на фонетичному принципі. Етимологічні написання йшли від школи, виучки, фонетичні – від живої вимови. З кінця XVI ст. посилюється вплив на правопис фонетичної системи української мови, наслідком чого був розвиток тенденції, з одного боку, до більш інтенсивного використання графем, придатних для відображення живомовної звукової системи, а з другого – до зменшення їх кількості та спрощення зовнішнього вигляду. Ці явища свідчили про історичну закономірність процесу переходу в українській мові до фонетичного принципу правопису.

Література

- ¹Грушевський М. Історія української літератури. – К.: Либідь, 1995. – Т. 5. – Кн. 1. – С. 111.
- ²Перетц В.Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI – XVIII веков. – Л.: Изд-во АН СССР, 1928. – С. 7 – 107. ³Русанівський В.М. Історія української літературної мови. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: АртЕк, 2001. – С. 100. ⁴Огієнко І. Українська літературна мова XVI ст. і український Крехівський апостол. – К., 1930. – Т. 1. – С. 35. ⁵Огієнко І. Історія української літературної мови. – К.: Наша культура і наука, 2001. – С. 142. ⁶Грушевський М. Історія ... – С. 110. ⁷Восточные славяне в XVII – XVIII веках: этническое развитие и культурное взаимодействие. Материалы «круглого стола» // Славяноведение – 2002. – № 2. – С.26.
- ⁸Передрієнко В.А. Формування української літературної мови XVIII ст. на народній основі. – Київ: Наук. думка, 1979. – С. 3. ⁹Общее языкознание: Формы существования, функции, история языка / Отв. ред. Б.А.Серебрянников. – М.: Наука, 1970. – С. 502. ¹⁰Едличка А. О пражской теории литературного языка // Пражский лингвистический кружок. – М.: Прогресс, 1967. – С. 544 – 557.
- ¹¹Гуменцька Л.Л. Нариси з історії української мови // Мовознавство: Наук. записки. – К.: Вид-во АН УРСР, 1952. – Т. 10. – С. 105. ¹²Передрієнко В.А. Формування ... – С. 5 – 6. ¹³Коржинек Й.М. К вопросу о языке и речи // Пражский лингвистический кружок. – М.: Прогресс, 1967. – С. 317 – 325.
- ¹⁴Толстой Н.И. История и структура славянских литературных языков. – М.: Наука, 1988. – С. 32.
- ¹⁵Гухман М.М. Литературный язык // Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н.Ярцева. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – С. 270. ¹⁶Русановский В.М. Вопросы нормы на ранних этапах истории литературного языка // Вопросы языкознания. – 1970. – № 4. – С. 62 - 63.
- ¹⁷Гнатенко Л. А. Відбиття так званого другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу в правописі антропонімів Синодика кінця XVI ст.// Мовознавство – 1995 - №6 – С. 50.

¹⁸Там само. – С. 52. ¹⁹ Житецкий П. И. Очерк звуковой истории малорусского наречия. – К, 1876; - С. 244. ²⁰Огієнко І. Українська літературна мова XVI ст. і український Крехівський апостол – Варшава, 1930.-Т. 1.-С. 295. ²¹ Житецкий П. И. Очерк... – С. 160. ²²Огієнко І. Українська ... – С. 284. ²³Там само. – С.290.

Умовні скорочення назв джерел

ЖСО - Житіє Сави Освященного. Зберігається в Інституті рукопису НБУ ім. В.І.Вернадського, шифр 25 Спер; **ЗБ 215** - Збірник XVI ст. на 215 арк. Зберігається там же, шифр Мак (П 27); **ЗБ 248** - Збірник XVI ст. на 248 арк. Зберігається там же, шифр Мак (П 42); **ЗБ 274** - Збірник XVI ст. на 274 арк. Зберігається там же, шифр Мак (П 37); **ЗБ 293** - Закінчення попереднього збірника XVI ст. на 293 арк. Зберігається там же, шифр Мак (П 38); **ЗБ 314** - Збірник XVI ст. на 314 арк. Зберігається там же, шифр Мак (П 43); **ЗБ 319** - - Збірник XVI ст. на 319 арк. Зберігається там же, шифр Мак (П 28); **ЗБ 449** - Збірник уставного письма XVI ст., наближеного до напівуставу, на 449 арк. Зберігається там же, шифр 487/П(1645); **Пар** - «Паренесис» Єфрема Сиріна із житієм. Зберігається там же, шифр Мел М/П 110; **Ск** - Сказання про Антонія і Федосія Печерських. Зберігається там же, шифр 389П/195;